

פת עכו"ם

פתיחה

אומרת המשנה:

שמאי (מובא בשם רב בדף לו:). ברם, במהלך דיון הגמרא בגזירת שמן של גויים מוזכר פסוק מספר דניאל:

"וַיִּשֶׁם דָּנִיֵּאל עַל לְבוֹ אֲשֶׁר לֹא יִתְגַּאל בְּפִתְּבֵג הַמֶּלֶךְ
וּבְיֵין מִשְׁתֵּיו..." (דניאל א, ח).

מפשט הפסוק אנו רואים שכבר בתקופה קדומה יותר נזהרו מאכילת פת גויים. ודאי שאין חובה להניח שמדובר כאן על הלכה קבועה, ויתכן שדניאל קיים מנהג עצמי שלו, חומרא אישית בעקבות התרחקותו מאחיו שנשארו בירושלים.

ר"ח אלבק (במהדורת המשניות שבהוצאתו) מפנה לספרים החיצוניים 'הודית' ו'טוביה' שם מצאנו שנזהרו לאכל לחם טהור ולא לחם של גויים, אך מסביר ששם הכונה למאכלות אסורים ומותרים. ביחזקאל (ד, יג-יד) ה' אומר שבנ"י יאכלו את לחמם טמא בגויים בזמן הגלות, ופסוקים שלאחר מכן ישנה השואה לבשר פגול. לאור כך ניתן לפרש שאין הכוונה לפת של גויים אלא לפת שאוכלים בסביבת גויים בטומאת העמים. לאור כך יתכן שקיים כאן חשש קדום או אכילה שמסמלת טומאה, אך ללא קשר לחשש חתנות.

בגמרא פסוק זה מספר דניאל מובא רק בהקשר של גזירת שמן, וזאת למרות שדווקא בפסוק עניין שמן לא מפורש. נראה שבעקבות תמיהה זו הסביר רשב"ם (תוס' ד"ה אשר לא יתגאל) שכוונת הפסוק איננה ללחם אלא לכך שדניאל לא אכל לפת.

נקודה נוספת שנעיר עליה בהקשר זה היא שאלת היחס שבין גזירת הפת ובישולי עכו"ם. הרמב"ן כותב במפורש שמדובר על עניין אחד - "אלא מיהו משמע ודאי דפת ושאר תבשילי גוים מטעם אחד הם אסורים". אולם, הרמב"ן עצמו מביא את דברי ר"ת החולק עליו (בספר הישר בביצה לגבי עירוב תבשילין) המחלק בין אפיה ובישול, וסובר ששני עניינים שונים הם. כך גם שיטת תוס' ר"ד:

"...וה"ל שהפת שלהם נאסרה אע"פ שאין זה בישולי גוים... אפ"ה אסורה משום חתנות, ואין טעם הפת משום בישולי גוים דומיא דשמן שלהם שלא נאסר אלא משום חתנות..."

כפי שנראה, לנקודה זו תהיה השלכה בנוגע לדרכים בהן ניתן להתיר פת נכרי, והאם פתרונות שאפשריים בבישולי עכו"ם נכונים גם לגבי פת.

האם הגזירה בוטלה?

לאחר שהגמרא מציינת כי גזירת שמן נכרי בוטלה, דנה הגמרא בשאלה האם ביטלו גם את גזירת פת עכו"ם. הגמרא אומרת שיש מי שהתיר את גזירת פת עכו"ם, ומתלבטת באיזו סיטואציה התיר ומה התיר, אם בכלל:

"א"ר כהנא א"ר יוחנן: פת לא הותרה בב"ד. מכלל דאיכא מאן דשרי? אין, דכי אתא רב דימי אמר: פעם אחת יצא רבי לשדה והביא עובד כוכבים לפניו פת

"אלו דברים של עכו"ם אסורין ואין איסורן איסור הנאה: חלב שחלבו עכו"ם ואין ישראל רואהו והפת והשמן שלהן. רבי ובית דינו התירו השמן..." (פ"ב משנה ו).

המשנה כותבת ששמן ופת אסורים באכילה, ומוזכר כי רבי ובית דינו התירו את השמן. גזירת פת ושמן של גויים הינן חלק מ"ח דברים שגזרו ב"ה וב"ש, והמקור של גזירות אלו מופיע במשנה בשבת.

מהי הסיבה לאיסור זה? הגמרא (לו:) מבארת כי הגזירה על פת ועל שמן נובעת מחשש חתנות, וכתוצאה מכך יש צורך להפריד את היהודים מהגויים בחיי היום יום. בדרך זו אנו מונעים סעודת מרעים ואירוח הדדי ובכך מרחיקים את החשש של נישואי תערובת. בשיעור השבוע נדון רק לגבי פת עכו"ם, ובשיעור נפרד נעיין בגזירת שמן שבטלה.

לעובדה שמקור האיסור הוא משום חתנות, ישנן מספר השלכות הלכתיות. כך למשל, הפתחי תשובה לומד מכאן כי אין איסור בפת של מומר, וזה למרות שלגבי מספר הלכות נאמר שהוא נחשב כגוי¹:

"ועיין בספר תפארת למשה בסי' קי"ג ס"ט שכתב דפת של מומר שרי, דמשום חתנות ליכא דאע"פ שחטא ישראל הוא ומותר לישא בתו ע"ש" (ק"ב, א).

לאור דברים אלו, משמע כי הפתחי תשובה מבין את בעיית חתנות במובן הפשוט - האם יש איסור בחתונה עמהם.

לעומת זאת, אפשרות אחרת העולה במפרשים הינה כי אין מדובר בחשש חתונה ממש, ומטרת האיסור הינה למנוע קרבה עם אנשים שאין ראוי שיהיו חבריך. כך למשל, הרמב"ם בפיהמ"ש נותן הגדרה לבעיית 'חתנות':

"לא נאסרו אלא כדי שנתרחק מהם ולא נתערב בהם, כדי שלא נבוא בהתערבותנו בהם להפקרות בדברים האסורים, וזהו ענין אמרם משום חתנות".

כפי שנראה בהמשך השיעור ההשלכה המרכזית לשאלה זו קשורה להיתר אכילת פת עכו"ם בימינו, ובחילוק שבין פת פלטר ופת בעל הבית².

מקור האיסור

בגמרא אין דיון מפורש לגבי מקור איסור פת עכו"ם, וכפי שהזכרנו ידוע שגזירה זו הינה חלק מגזירות בית הלל ובית

1 לגבי משמעות ביטוי זה ראה בשיעורנו 'מעלין ולא מורידין'.

2 כפי שנראה בשיעורים לגבי בישולי עכו"ם ישנם נפק"מ נוספות לעובדה שטעם הגזירה משום חשש חתנות. לדוגמה - לאור כך עולה שאלת האיסור במקרים שאין חשש של חתנות וקירוב דעת כגון בישולי שפחות.

בשם רבי יעקב בר אחא כדברי מי שהוא מתיר ובלבד
מן הפלטר ולא עבדין כן" (פ"ב ה"ח).

הירושלמי כותב כי במקום שאין פת ישראל, בדין שגם פת
נכרים אסורה, אלא שעמעמו והתירו, וזאת משום חיי נפש.
הרי"ף מביא את הירושלמי להלכה, והרמב"ם בפי"ה"ש כותב
כי אמנם ע"פ הבבלי עולה שלא התירו פת של גויים, אך לאור
דברי הירושלמי נראה שהתירו.

מקום אחר בו עולה דיון בנוגע להיתר פת עכו"ם, הינו בדיון
אודות היחס בין איסור שמן ופת של עכו"ם:

בגמרא (לו:) נאמר כי התירו איסור שמן לפני איסור פת,
ובעקבות כך לא היה התרה רשמית של פת נכרים על ידי בי"ד.
הרמב"ן שם שואל מדוע קדם היתר שמן להיתר פת, והוא
מציע שני תירושים: הראשונה אומרת שפת יותר חמורה מפני
שבה יש חשש גדול יותר של חתנות בפועל. הסיבה השנייה
בנויה על כך שפת היא מבישולי גויים ולכן אין זה אפשרי
להתיר חלק מהגזירה שהרי דבר זה יגרום לזלזול. נעיר
שההיתר של שמן מבוסס על כך ששמן הוא חיי נפש- מוצר
בסיסי שלא ניתן לגזור עליו. לפי הירושלמי ההיתר של פת
עכו"ם בנוי על אותו יסוד כמו היתר שמן של גויים.

הראשונים אומרים שגם אם היה היתר, הוא לא היה בתקופתו
של רבי אלא מדובר על ר' יהודה נכדו של רבי (ראה לדוגמה תוס'
לו. ד"ה אשר לא יתגאל). התוס' יו"ט מביא הוכחה לנקודה זו
ממשנה במסכת מכשירים:

"...מצא בה פת הולכין אחר רוב הנחתומין ואם היתה
פת עיסה הולכים אחר רוב אוכלי פת עיסה. ר"א אם
היתה פת קיבר הולכין אחר רוב אוכלי פת קיבר" (ב, ח).

השאלה במשנה היא האם הפת היא פת ישראל או נכרית.
מהמשנה משמע שאם מדובר בפת גויים היא אסורה לאכילה,
ומכאן מוכיח תוס' יו"ט שבזמנו של רבי עדיין לא התירו פת
גויים, וההיתר הגיע רק בתקופה מאוחרת יותר. הוכחה זו
אינה מוחלטת שהרי שהראשונים חלוקים בשאלת ספק
הגמרא והאם בכלל היה היתר בפועל על ידי רבי. חלק
מהראשונים מסבירים שהבעיה אינה של פת גויים אלא של
הפרשת מעשרות.

איסור פת עכו"ם בימינו

כפי שראינו, בשני התלמודים אנו מוצאים שעלו ספקות בנוגע
לתוקפה של גזירת פת עכו"ם, אך מצאנו הפרש בשאלה האם
ביטלו את הגזירה. בתלמוד הבבלי לא נאמר שהגזירה בוטלה
אלא שהייתה חוסר הבנה בעניין זה, לעומת זאת מדברי
התלמוד הירושלמי משמע שעמעמו וביטלו את הגזירה.

מדברי רוב רובם של הראשונים עולה כי הגזירה לא נשארה
בתוקפה ובמקרים שונים ניתן להקל, אולם מצאנו מספר
הסברים בדברי הראשונים מהו הגורם לשינוי בגזירה. הרמב"ם
בפירוש המשנה כותב

"...ופתם - נראה מתלמודינו הבבלי שהוא אסור, אלא
שפת של שוק שמוכים מוכרי הפת איסורה קל וקרוב
להיתר יותר מפת בעלי בתים ובדרכים ובשעת הדחק
מותרת"

פורני מאפה סאה, אמר רבי: 'כמה נאה פת זו, מה ראו
חכמים לאוסרה?'. מה ראו חכמים? משום חתנות!
אלא, מה ראו חכמים לאוסרה בשדה; כסבורין העם:
התיר רבי הפת, ולא היא, רבי לא התיר את הפת.

רבי יוסף ואיתימא רב שמואל בר יהודה אמר: לא כך
היה מעשה, אלא אמרו: פעם אחת הלך רבי למקום
אחד וראה פת דחוק לתלמידים, אמר רבי: אין כאן
פלטר? כסבורין העם לומר: פלטר עובד כוכבים, והוא
לא אמר אלא פלטר ישראל.

א"ר חלבו: אפילו למ"ד פלטר עובד כוכבים, לא אמרן
אלא דליכא פלטר ישראל, אבל במקום דאיכא פלטר
ישראל לא. ורבי יוחנן אמר: אפי' למ"ד פלטר עובד
כוכבים, ה"מ בשדה, אבל בעיר לא, משום חתנות" (לה:).

הגמרא מביאה שני סיפורים בהם היתה הבנה מוטעית של
דברי רבי על ידי תלמידיו. לבסוף מובאת מחלוקת בין
האמוראים מה הותר למסקנה: לדעת ר' חלבו הסוברים שרבי
התיר פת נכרי, מתירים רק כאשר אין פלטר ישראלי, ואילו ר'
יוחנן מסייג בדרך שונה ואומר כי התירו רק בשדה.

מהו היחס בין דברי ר' חלבו ובין דברי רבי יוחנן? נראה כי
שניהם מסכימים כי ישנו הבדל בין פלטר ובין בעל הבית
(חשש חתנות שייך יותר בפת בעל הבית), אולם הם חולקים
ברמת הקרבה בה חוששים לחתנות. לאור כך יש לבחון האם
ר' חלבו ורבי יוחנן חולקים אחד על השני, או שמא ניתן לצרף
את שני ההיתרים:

- הר"ן (יד. ד"ה רבי יוחנן) סובר שרבי יוחנן מוסיף על דברי ר'
חלבו עניין נוסף לקולא. כלומר: לדעת רבי יוחנן בשדה
תמיד מותר לאכול פת פלטר גוי, ובעיר מותר כאשר אין
פת ישראל.

- לעומתו, הרמב"ם מסביר את מהלך הגמרא כך שרבי יוחנן
חולק על ר' חלבו, ופוסק שרק בשילוב של פת פלטר
ושדה מותר:

"אע"פ שאסרו פת עכו"ם, יש מקומות שמקילין בדבר
ולוקחין פת הנחתום העכו"ם במקום שאין שם נחתום
ישראל ובשדה מפני שהוא שעת הדחק, אבל פת בעלי
בתים אין שם מי שמורה בה להקל שעיקר הגזירה
משום חתנות ואם יאכל פת בעלי בתים יבוא לסעוד
אצלן" (מאכלות אסורות פ"ז, הלכה יב).

עד כה בדברי התלמוד הבבלי לא ראינו בפירוש מי שהתיר
אכילת פת עכו"ם, אלא שמענו שהיו כאלו שרצו להתיר. ברם,
בסוגיה המקבילה בירושלמי אנו שומעים על היתר כללי:

"ר' יעקב בר אחא בשם רבי יונתן: פת מהלכות של
עימעום היא, כך אני אומר- מקום שפת ישראל מצויה
בדין הוא שתהא פת גוים אסורה ועימעמו עליה
והתירוה, או מקום שאין פת ישראל מצויה בדין הוא
שתהא פת גוים מותרת ועימעמו עליה ואסורה. אמר
רבי מנא וכי יש עימעום לאיסור, ופת לא כתבשילי
גוים הוא? כך אנו אומר'... אלא כיני מקו' שאין פת
ישראל מצויה בדין הוא שתהא פת גוים אסורה
ועימעמו עליה והתירוה מפני חיי נפש. רבנן דקיסרין

בעה"ב אסורה⁵, והתירו רק פת פלטר וגם זה רק בדרך או שאין פת ישראל. כשיטת הרשב"א ראינו שסובר גם הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות. לעומת זאת הר"ן הבין (כפי שהזכרנו) שפוסקים להלכה גם כרבי יוחנן וגם כר' חלבו ולכן מותר גם פת פלטר בעיר. הרא"ש כותב שלהלכה תלוי במנהג המקום, והגהות אושרי מרחיב את ההיתר.

מותר לאכול פת של עובד כוכבים ואפילו אית ליה פת ישראל. ומי שנוהגין איסור בפת של עובד כוכבים על ידי חיתוי ודאי שרי.

פסיקת ההלכה

בפסיקת ההלכה, מצינו מחלוקת בין השו"ע והרמ"א:

"יש מקומות שמקילין בדבר ולוקחים פת מנחתם העובד כוכבים, במקום שאין שם נחתום ישראל, מפני שהיא שעת הדחק. וי"א דאפילו במקום שפת ישראל מצוי, שרי. אבל פת של בעלי בתים, אין שם מי שמורה בה להקל, שעיקר הגזירה משום חתנות, ואם יאכל פת בעלי בתים יבא לסעוד אצלם.

הגה: ולא מקרי פת בעל הבית, אלא אם עשאו לבני ביתו, אבל עשאו למכור, מיקרי פלטר, אע"פ שאין דרכו בכך. וכן פלטר שעשאו לעצמו, מקרי בעל הבית"

(י"ד סי' ק"ב סעיף ב.)

השו"ע מקל יותר מדברי הרמב"ם ומתיר פת פלטר בכל מקום שאין פת ישראל מצויה, ובכלל זה בעיר. הרמ"א מרחיב את ההיתר וסובר שגם אם פת ישראל מצויה, מותר לאכול פת פלטר. בנוסף, הרמ"א מרחיב את הגדרת פת פלטר לכל מקרה שמכנים פת למכירה ולא לייצור ביתי. ניתן לראות בהלכות הקשורות לפת עכו"ם ובישולי עכו"ם, הרמ"א נוקט גישה מקילה יותר מהשו"ע. כך גם לגבי מקום שלא מצוי בו פת ישראל כלל:

"יש מי שאומר דבמקום שאין פלטר מצוי כלל, מותר אפילו של בעלי הבתים. (וא"צ להמתין על פת כשר, וכן נוהגין)"

(סעיף ח.)

הש"ך (ס"ח) מביא את דברי המרדכי שההיתר נובע מכך שלא נפשט האיסור בכלל ישראל, ולאור כך הוא מעיר שהאיסור כולו היה צריך להתבטל ובכלל זה גם פת בעל הבית הייתה צריכה להיות מותרת (למרות שאין זה מקובל להלכה). יתכן והשאלה האם התקנה בטלה כולה או רק חלקה קשורה לשאלה מהיכן ההיתר נובע - האם מדובר על תקנה שלא פשטה ולכן בטלה, או שמא ביטלו את התקנה ועשו זאת בצורה חלקית. לפי שיטת הרמב"ם והסבר הר"ן הייתה התרה חלקית של התקנה, אך לפי גישת חכמי אשכנז (תוספות ומרדכי) מדובר על תקנה שלא פשטה ולכן היה מקום להיתר כללי יותר.

בעקבות כך להלכה בדרכים ובשעת הדחק מותר לאכול פת פלטר, וכך הוא פסק במשנה תורה כפי שצטטנו לעיל³.

הר"ן (ד"ה רבי יוחנן) אינו מוכן לקבל גישה זו, ומקשה כיצד פוסקים כירושלמי כנגד הבבלי? לאור כך הר"ן מסביר שגם לפי סוגיית הבבלי בסופו של דבר התירו. אמנם מהסיפור של רבי לא ניתן ללמוד שהתירו ומדובר בטעות בהבנה, אך יש מ"ד אחר שסובר שהתירו זאת. מחלוקת ר' חלבו ורבי יוחנן נאמרה לפי מ"ד שהתיר פת עכו"ם והיות שסוגיית הגמרא כמ"ד זה אז כך פוסקים להלכה.

הסבר אחר שמובא בדברי תוספות (ד"ה מכלל) הינו שהאיסור לא פשט בכלל ישראל ולכן הוא בטל. בדברי תוס' ישנה נקודת הנחה שאם האיסור לא פשט בכלל ישראל אז הוא בטל מאליה, ועל נקודה זו חולק הרמב"ן. הרמב"ן אומר שלא פשטה תקנה זו בכלל ישראל, אבל כדי להתיר יש צורך שבי"ד יתיר בפועל:

"...אבל אם לא פשטה ברובם מפני שאין יכולין לעמוד

בה אפילו קטן (=בי"ד) מתירה, ומ"מ צריכה היתר בי"ד דהא קבילו עליה... ואף אם לא התירוה אין להם רשות לכופ את העם באותה גזירה לא להלקות ולא לשמת... עוד ראיתי מי שאומר דכיוון דליכא בפת אלא משום גזירת חתנות האידנא שרי, דבימי רבותינו היינו חוששים לחיתון מפני שהיתה חביבה עליהם בהמתן של ישראל יותר מנשותיהן, אבל עכשיו שיש להם בתורם איסור גדול בחיתון לישראל אין כאן מקום לומר גזירת חתנות, וזה טעות גדולה ומי שהורה כך אין ראוי לסמוך עליו, שאפילו כדבריו כל דבר שגזרו בו ולא עמד בי"ד וביטל אין אותה גזירה בטלה אע"פ שבטל הטעם של מנין ראשון..."⁴

(ד"ה והוי יודע.)

כשיטת תוספות סובר גם התוס' ר"ד-

"פי' למדנו משם שהתירוה העם, ואע"פ שטעו והתחרו שלא ברשות בי"ד, הניחום בי"ד בהיתרן ולא רצו לאסרם... ומאז נהגו היתר בדבר, וזהו מכלל דאיכא מאן דשרי, שבדאי אין חכם שהתיר פת גוים לכתחלה, אלא מאילהם התירוה העם, אלא שבי"ד לא רצו למנעם"

(תנינא ד"ה מכלל דאיכא.)

הסבר שלישי מופיע בדברי הרא"ש (סימן כז) שאם אין פלטר ישראל מצוי הוי כהתענה שלושה ימים ומותר לאכול היות זה שעת הדחק.

מחלוקת נוספת שבין הראשונים היא איזה סוג של פת הותרה. הרשב"א פוסק להלכה (תורת הבית ב"ג ריש ש"ז) שכל פת

3 נראה שגם הר"ף הבין שיש מחלוקת בין התלמודים ופוסקים כירושלמי. נעיר שבפסקה הקודמת הסברנו שהרמב"ם הבין שר' יוחנן חולק על ר' חלבו והוא פסק רק כאחת השיטות. מדבריו בפירוש המשנה משמע שהוא פוסק כדברי הירושלמי ולא כבבלי, אך יש להסביר שבעקבות הירושלמי הוא הבין שהיה היתר זה לאור אחת השיטות בבלי. אם כן הוא עדיין הבין שהאמוראים חלקו בהיתר ודברי ר' יוחנן אינם מוספים לדברי ר' חלבו.

4 בסיום דבריו אנו רואים את גישת הרמב"ן לגבי העקרון של בטל הטעם האם בטלה התקנה, וכפי שהזכרנו בשיעור בנושא.

5 הרא"ה בבדק הבית חולק עליו שם ואומר שפת בעה"ב בשדה מותרת, אבל מי שאוכל מלקים אותו על כך. הרשב"א במשמרת הבית מדיגש את שטתו שכל פת בעה"ב אסורה ולא משנה איפה, וההיתר הוא רק על פת פלטר.

במקרה שבעל הבית אפה פת והעביר אותה לנחתום, פוסק השו"ע (סעיף ז) כי הפת אסורה לעולם, אולם במקרה הוא פוסק כי הפת מותרת לעולם אפילו שנמכרה לבעה"ב. נראה, כי מקור דין זה הינו בדברי הרשב"א:

"יש לדקדק אם נלך בהן בתר מעיקרא או בתר סוף, ומסתברא דלבתר מעיקרא אזלינן בהו להקל ולהחמיר"

(תוה"ב ב"ג, ש"ז עמ' 184).

הבדק הבית חולק על הרשב"א ואומר שפת פלטר דינה זהה לכל פת נכרים מבחינת האיסור, וההיתר נובע רק מפני שיש צורך לפת. ברמת הבישול האיסור זהה, והשוני הוא רק במכירה שאין בעיה של קירבה. הרשב"א במשמרת הבית חוזר להגן על הכרעתו שהאיסור חל ברגע האפיינה וזה נקבע רק לפי זהות האופה, ואין איסור או היתר באף שלב אחר גם אם החליפו ידים. מחלוקת הרא"ה והרשב"א עוסקת בשאלה האם עלינו לעקוב אחרי ההגדרות ההלכתיות או שמא טעם הגזירה קובע את גדרי הפרטים, ותמיד יש לבחון את ההלכה לאור הטעם המקורי.

נעיר כי בימינו ההיתר של פת פלטר מתיישב על הלב בצורה חזקה וזה בגלל המרחק מחשש חתנות. רוב המקרים של פת עכו"ם מדבור על קנייה ברשתות מזון גדולות כך שחשש חתנות רחוק במקרה זה, ולאור היסודות ההלכתיים ניתן להקל.

לצד ההקלות שמנו חז"ל בפת עכו"ם, חשוב להדגיש כי בלחמים שנאפו במקומות ללא הכשר מוסמך עלולות להיות בעיות כשרות אחרות, כמו שימוש בשומן מן החי. לכן, הנוסע לחו"ל צריך לברר בקהילה המקומית אילו מאפיות משתמשות בחומרים כשרים. בירור במאפיה עצמה אינו תמיד יעיל, שכן גם אם המוכר אומר שהוא משתמש רק בקמח ומים, ייתכן שהתבניות שלו משוחות בשומן מן החי וייתכנו בעיות נוספות. כיום, ניתן למצוא מידע זמין על מאפיות כשרות ברחבי העולם באתרי האינטרנט. אתר UKA הוא אתר המרכז את רוב המידע מארגוני הכשרות העולמיים של הקהילות השונות, ומומלץ לבקר בו.

* *

* כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון, תשס"ט *

* עורך: אביעד ביגנשטוק *

* *

* בית המדרש הוירטואלי *

* מיסודו של *

* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *

* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *

* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *

* *

* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *

* דוא"ל: office@etzion.org.il *